

Віктор АТАМАНЕНКО

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ РАННЬОМОДЕРНОГО ОСТРОГА В ТВОРЧОСТІ М.П. КОВАЛЬСЬКОГО

У статті розглядаються місце і внесок відомого українського історика і джерелознавця Миколи Павловича Ковальського у дослідження Острогiani. Виділено основні напрямки вивчення проблеми в творчості вченого.

Ключові слова: М.П. Ковальський, ранньомодерний час, Острогiana, історіографія, археографія, джерела, книгодрукування, Острозька Академія.

В статье рассматриваются место и вклад известного украинского историка и источникововеда Николая Павловича Ковальского в исследование Острогианы. Выделено основные направления изучения проблемы в творчестве учёного.

Ключевые слова: Н.П. Ковальский, раннемодерное время, Острогиана, историография, археография, источники, книгопечатание, Острожская Академия.

The problems of history of early-modern period of Ostroh in scientific works of M.P. Koval'skyi

The article deals with the place and contribution of a famous Ukrainian historian Mykola P. Koval'skyi into the study of the history of Ostroh (Ostrogian).

Key words: M.P. Koval'skyi, early-modern period, the history of Ostroh, historiography, arhaeography, sources, bookprinting, Ostroh Academy.

Науковий доробок Миколи Павловича Ковальського неможливо уявити без цілого ряду сюжетів, пов'язаних з Острогом, рідним містом вченого. Коло його зацікавлень стосувалося різних проблем джерелознавства, історіографії, археографії, конкретної історії, персоналістики, теорії історичного дослідження. Цей ряд можна продовжити і спеціальні дослідження постаті

вченого зроблять його вичерпним, наповнять розумінням його дійсного місця в українській історичній науці другої половини ХХ ст. Практично кожен зі вказаних напрямків знайшов прояв в працях М.П. Ковальського, присвячених острозькій тематиці, причому, в ряді аспектів вони виходили за межі визначальних для нього тем.

Не останню роль в увазі до історії Острога відіграла прив'язаність до своєї “малої батьківщини”, а також залюбленість у його минувшину, серед пам'яток якої проходило формування М.П. Ковальського як людини і які поряд з його першими вчителями впливали на нього як дослідника. В дослідженнях, присвячених історії Волині XVI – XVII ст., містяться характеристики та оцінки праць М.П. Ковальського, в тому числі й пов'язаних з острозькою проблематикою. У збірниках, які виходили на пошану вченого, розпочато вивчення його наукової біографії. Але більш-менш ґрунтовного розгляду переважної більшості її складових тільки починається. Дана стаття не може претендувати на повноту і ставить завданням окреслити основні проблеми вивчення історії Острога М.П. Ковальським.

Різні питання, пов'язані з історією Острога, з'являються вже в перших працях історика. Зрештою, при опрацюванні проблеми зв'язків західноукраїнських земель з Росією у XVI – XVII ст., яка була темою кандидатської дисертації, не можна було обійтися без свідчень з історії Острога. Окрім того, робота над дисертаційним дослідженням була й “первісним накопиченням” свідчень з історії рідного міста. Так, у працях, опублікованих у 1956 р. і присвячених виключно історії Львова, М.П. Ковальський звернувся до постаті Івана Федорова [27]. Таким чином, в його творчому доробку з'являється, щоб стати постійною, увага до проблеми історії книгодрукування, розглядати яку без острозьких матеріалів неможливо. Варто зазначити, що на той час в українській історіографії ці питання перебували поза науковими зацікавленнями, а в російській – лише кілька осіб вивчало питання історії книгодрукування. Увага до проблеми зросла в зв'язку з підготовкою до ювілею початку книгодрукування в Росії, Білорусі та Україні. В цьому контексті М.П. Ковальський звертається безпосередньо і до історії Острозької друкарні [23; 13; 29], а також характеристики публікацій джерел, які містять свідчення про діяльність І. Федорова на українських землях [9].

До 400-річчя прибуття російського першодрукаря в Україну

М.П. Ковальський підготував посібник для студентів “Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на поч. 80-х рр. XVI ст.)” [22]. Ця праця була багато в чому визначальною в творчості вченого. По-перше, вона певною мірою підсумовувала вивчення ним “Федоровіани”. По-друге, засвідчила основний напрямок досліджень історика – джерелознавство історії України, до якого він звернувся якраз на зламі 60 – 70 років. Окрім того, це була перша праця М.П. Ковальського, на яку було опубліковано рецензію [2]. Саме ця книга дала підстави одному з відомих російських дослідників книгодрукування та життя Івана Федорова Є.Л. Немировському зарахувати М.П. Ковальського до вчених, які внесли значний вклад в “Федоровіану” [35, с.6]. В додатки було додано публікації джерел про діяльність друкаря на українських землях: фрагменти передмов та післямов до друків, раніше опубліковані актові джерела, уривки з листа І.Федорова до саксонського курфюрста [22, с.65-82]. Окремі публікації супроводжувалися фотовідбитками їх оригіналів. Окремі документи, передруковані в додатках (які відображають можливе перебування друкаря в Кракові, Відні та Дрездені), українські читачі могли використовувати на основі праці М.П. Ковальського, оскільки вони не ввійшли до збірки документів про книгодрукування в Україні. Вчений мав відношення і до публікації невідомого документа Луцького гродського суду про Івана Федорова [16, с.60-64]. Микола Павлович також виявив та опублікував у 1993 р. (виступ було виголошено на конференції в Острозі у 1992 р.) фрагменти ухвали на Острозьку Академію; повністю документ було опубліковано Ю. Мициком та В. Щербаком у збірнику “Острозька давнина” [37, с.121].

В останній, острозький, період свого життя М.П. Ковальський зміг приділяти значно більшу увагу вивченню острозького книгодрукування. Йдеться про його статті в присвяченій Острозькій Академії енциклопедії та біографічній статті про Івана Федоровича (Федорова) [38, с.24-43]. Вивчення історії Острозької Академії проводилося М.П. Ковальським переважно в контексті реалізації значних проектів. Першим таким проектом, значною мірою сформульованим та розробленим Миколою Павловичем в Острозькій Академії, а також значною мірою втіленим завдяки його зусиллям, була підготовка енциклопедичного видання “Острозька Академія XVI-XVII ст.” [36].

Найскладнішим було формування авторського колективу. Ряд дослідників відмовилися від участі в написанні статей, а в Острозі лише він мав досвід дослідження окремих аспектів історії Академії. Зрештою, завдяки наполегливості М.П. Ковальського вдалося залучити до участі у виданні науковців з Києва, Львова, Дніпропетровська, Рівного, Полтави. Основу авторського колективу склали співробітники Острозької Академії. Склад автури, швидкі темпи роботи, відсутність умов не могли не позначитися на якості деяких статей, незважаючи на завжди властиву Миколі Павловичу вимогливість, але перш за все до себе. Як результат, він взяв на себе написання значної частини матеріалів – йому належить авторство третини всіх статей довідника. Зважаючи на це, М.П. Ковальський неодноразово вказував на необхідність підготовки нового видання, яке б спиралося на ширший авторський колектив та краще забезпечення.

Продовженням цього напрямку наукової діяльності М.П. Ковальського були підготовка нарисів з історії Острога та персоналій острозьких просвітників XVI-XX ст. Перші під назвою “Етюди” [18] склалися здебільшого з уже опублікованого добробку вченого, але з доповненнями та переробками. “Етюди” виходили за хронологічні межі основних зацікавлень автора і стосувалися не тільки джерелознавства та персоналістики XVI-XVII ст., а й джерелознавства, історіографії та історії Острога XIX-XX (половина нарисів). В цьому відношенні “Етюди” засвідчили зростання уваги дослідника перш за все до проблем і постатей новітньої доби. Але якщо тут головна увага приділялася дослідникам Острога Я. Перлштейну, І. Франку, С. Кардашевичу, Й. Новицькому, то в подальшому акцент було перенесено на розвиток освіти на прикладі острозьких освітян. Практично одночасно із завершенням “Етюдів” Микола Павлович розпочав підготовку їх продовження саме в цьому напрямку.

Дослідження історії Острозької Академії та книгодрукування були складовою вивчення М.П. Ковальським історії рідного міста в різні періоди його історії. Увага до минулого Острога та Острожчини перебували в полі зору вченого постійно, ще з юнацьких років. Всім, хто добре знав Миколу Павловича, відомі його фотоальбоми та збірки фотографій з видами та історичними пам’ятками рідного міста, як і постійне прагнення його відвідати. Під час роботи в архівах вчений ретельно виявляв документи зі свідченнями про Острог, робив виписки чи копії.

В окремі періоди діяльності Острогу присвячувалася більша чи менша увага, але те, що вона була постійною сумнівів не викликає. Початок спеціально присвяченим Острогу публікаціям було покладено опублікованою у 1975 р. статтею про акт поділу маєтностей князів Острозьких у 1603 р. [4]. Незважаючи на вузько сформульовану тему статті – один, хоча й значний за обсягом та інформативними можливостями, документ – автор саме тут вперше підвів певний підсумок вивченості ранньомодерного Острога в літературі та узагальнив власний досвід у вивченні проблеми. В статті знайшли відображення сюжети, які відігравали допоміжну роль, про кн. Острозьких (Костянтина Івановича, Василя-Костянтина, Януша, Костянтина, Олександра), історію формування їх величезних володінь, загальна історіографія історії Острога та його власників, археографія Острогівани тощо. Всі ці сюжети супроводжувалися врахуванням значної кількості праць польських, російських та українських істориків, що дає підстави вважати апарат статті своєрідною бібліографією історії Острога. Такий підхід, орієнтований на врахування та використання якнайширшого кола джерел та літератури, був характерною рисою творчої лабораторії М.П. Ковальського. Особливо яскраво це проявилось в коментарях до публікації лекційного курсу В.Б. Антоновича з джерелознавства (коментарі значно, в кілька разів, перевищують текст) [1, с.107-232]. В статті було уточнено час одержання Острогом магдебурзького права. Фрагменти з виявленого М.П. Ковальським магдебурзького привілею Острогу були у фрагментах опубліковані ним у 1985 р. [14, с.52-53] Окрім того, в ній було зафіксовано практично всі джерела описово-статистичного характеру з історії Острога: інвентар 1542 р., дільчі акти 1603 та 1621 рр., реєстр 1635 р., інвентарні описи першої половини XVIII ст., люстрації майна Острозької ординації, а також інвентарі таких складових Острозької волості, як Межиріч та Бельмаж середини – другої половини XVII ст. [4, с.121, 136-137].

Для дослідження М.П. Ковальський використав списки акту 1603 р. з архівосховищ Києва, Львова, Кракова. Основна частина праці присвячена показу інформативних можливостей дільчого акту 1603 р. для вивчення історії Острога та Острожчини, структури волості, складу володінь кн. Януша та Олександра Острозьких, топографії міста, визначення соціальних та демографічних характеристик тощо. Стаття про дільчий акт 1603 р. і сьогодні

широко використовується при вивченні історії та джерелознавства Острога та Волині. Її важливість, і не тільки з точки зору наукового вивчення Острогіани, у власному доробку усвідомлював і сам автор, поклавши її в основу статті у нарисах з історії Острога [18, с.112-127], до підготовки яких доклав багато зусиль. Варто вказати, що і збірник 1975 р. зі статтею, що не є несподіванкою, і видані не так і давно “Етюди” стали бібліографічною рідкістю.

Дослідження акту поділу маєтків кн. Острозьких 1603 р. стало основою написання М.П. Ковальським статті про Острог, опублікованої у присвяченій острозькому періоду діяльності Івана Федорова збірці [14]. Оскільки ця стаття мала конкретно-історичну тематику, то поряд з проаналізованими та охарактеризованими у присвяченій дільчому акту статті документами, її джерельна база була розширена за рахунок поборових реєстрів, актів з архіву Сангушків та бібліотеки Чорторійських та ін.

Аналізу в статтях М.П. Ковальського було піддано окремі архівні зібрання, в яких зберігалися джерела з історії Острога. Це такі документальні зібрання та комплекси, як архів Сангушків, колекції Радзимінського та Осолінського, Метрика Великого князівства Литовського [6; 7; 8; 26; 5]. Окрему увагу в працях М.П. Ковальського було звернуто на інші джерела описово-статистичного характеру з історії Острога. Вперше вченим було залучено до наукового обігу та проаналізовано інвентар 1654 р. [15], частину якого він згодом опублікував [37, с.39-140].

Археографічне опрацювання джерел з історії Острозчини не належало до визначальних напрямків наукової діяльності М.П. Ковальського. В той же час, йому належить публікація ряду важливих джерел з проблеми. Окрім вже згаданого фрагменту інвентаря 1654 р., це – магдебурзький привілей Острогу, посесія кн. О. Острозького у маєтності після поділу 1603 р., юрамент (присяга) про сплату подимного податку з Острога у 1635 р. [3, с.69-75, 77-78]. Всі вони були пізніше передруковані за узгодженням з першим публікатором. Миколі Павловичу належить започаткування друку (частково в співавторстві) “Хроніки Острозького фарного костелу” [20; 30], яка також була продовжена.

Не всі проекти, задумані М.П. Ковальським в останній період його життя були повністю реалізовані. До них він залучав не тільки своїх друзів, знайомих з наукового середовища, учнів та співробітників, але й студентів Острозької Академії. Окрім вже згаданих, це – дослідження острозьких некрополів, вивчення

церковних метричних книг, перевидання ряду острозьких стародруків тощо.

Узагальненням джерелознавчого вивчення рідного міста, окрім вже згаданих проектів острозького періоду наукової діяльності М.П. Ковальського, була низка статей, присвячена сукупності джерел з Острогівани. Виходили в світ вони з 90-х років ХХ ст. [19; 25; 24]

Увага до історії рідного міста проявилася і в увазі вченого до джерел та проблем, які відносилися до хронологічних періодів, які не належали до кола його наукових зацікавлень. Це – варшавський часопис 1924-1939 рр. “Воскресное чтение” та опис Острога 1843 р. [34; 32]. Особливу ж увагу М.П. Ковальський в останні роки свого життя приділяв вивченню історії освіти та шкільництва післявоєнного Острога, до яких і він мав відношення на початку 50-х років. Микола Павлович планував видати нариси про освітян, збирав матеріали в місцевих архівах, намагався збирати спогади. Всіх цих людей Микола Павлович знав особисто, вони були його вчителями та колегами по роботі в навчальних закладах Острога. Результатом реалізації цього проекту стали майже 50 статей-нарисів, які виходили протягом 2000-2004 рр. переважно у острозьких періодичних виданнях. Цей проект так і не був завершений.

Незважаючи на значну увагу та внесок М.П. Ковальського до вивчення історії Острозької Академії, книгодрукування на українських землях та постаті Івана Федорова, головним його науковим зацікавленням були джерела з історії України другої половини XVI – першої половини XVII ст. Окрім спеціально присвячених цій проблематиці статей та підготовки дисертаційного дослідження, ці питання знайшли відображення у працях М.П. Ковальського, об’єднаних назвою (з деякими видозмінами) “Джерелознавство історії України”. Всього це було десять книг та брошур, дві з яких були написані в співавторстві з Ю.А. Мициком. Всі вони мали офіційний статус навчальних посібників. Але в дійсності, за характером, як і книга про джерела вивчення книгодрукування на українських землях, були монографічними дослідженнями. Така розбіжність пояснювалася потребами прискороного виходу цих праць в світ (п’ять перших було видано протягом 1977 – 1979 рр.) та полегшення процедури проходження книг до друку. Остання з них побачила світ у 1985 р. і була свого роду джерелознавчою трансформаці-

єю кандидатської дисертації, але скоріше тематично, оскільки, не кажучи про рівень усвідомлення та опрацювання проблеми, спиралася і на джерела, виявлені протягом тривалого часу після захисту першого дисертаційного дослідження. Зрозуміло, що тематика цих праць М.П. Ковальського була набагато ширшою за питання, пов'язані з Острогіаною. З іншого боку, розгляд проблем джерелознавства історії України XVI – XVII ст. навряд чи можливий без залучення до дослідження острозьких документів. І приклади, аргументація М.П. Ковальського спирається на них. Але можна висловити припущення, що це, окрім всього іншого, спиралося на прагнення вченого ввести до обігу, зробити відомими та придатними для використання в майбутньому іншими дослідниками саме джерел та свідчень з історії Острога, Острожчини, кн. Острозьких.

Три книги джерелознавчого циклу було присвячено аналізу публікацій джерел з історії України XVI – першої половини XVII ст. Вже в них містяться вказівки на документи з історії Острога, дається їх характеристика. Стосуються вони збірки про книгодрукування, пам'яток полемічної літератури (“Апокрисис”), публікації інвентарів 1571 та 1622 рр., актів Острозького фарного костелу. Обійти увагою видання цих джерел будь-хто з дослідників не зміг би. В даному контексті важливіша в ряді випадків супровідна до аналізу інформація, яка й дає підстави говорити про спроби М.П. Ковальського популяризації свідчень та видань з Острогіани, а також діяльності її дослідників. Такими є свідчення про Т. Любомирського, який надав з власного архіву для публікації копію інвентаря 1571 р. (з частковим переказом тексту цього документу) [11, с.27], особистий архів одного з дослідників історії Острога Я. Гофмана [11, с.28], публікацію інвентаря Острога 1798 р. (що виходило за хронологічні рамки дослідження) [11, с.29], острозькі матеріали у виданні документів з архіву Сангушків [11, с.39-40]. У частинах, присвячених архівним зібранням джерел, містяться як характеристики окремих документів з історії Острога, так і документальних комплексів, пов'язаних з кн. Острозькими [12, с.68, 71, 78-79, 102; 10, с.17-19, 21-22, 26, 38-40; 17, с.21-24].

Значний матеріал та досвід, накопичений М.П. Ковальським протягом десятиріч пошуку та опрацювання величезного масиву джерел та літератури, разом із постійним зацікавленням проблемами історії історичної науки, спонукали дослідника звер-

нути увагу і на вивчення стану досліджень Острогiани. Варто відзначити, що саме за його наполяганням до енциклопедичного видання “Острозька Академія” було включено ряд статей, присвячених окремим історикам та їх доробкові в цій галузі. Вони були присвячені Я. Гоффману, Я. Ісаєвичу, С. Кардашевичу, І. Огієнку, Я. Перлштейну, І. Франку, а також острозькому товариству “Спадщина” (в співавторстві) [36, с.35-37, 59-61, 108-113, 136, 159-163, 169-171]. Спадщина деяких зі згаданих та інших дослідників, а також історіографічні узагальнення, знайшла відображення і в інших працях М.П. Ковальського, найраніші з яких відносяться до перших конференцій “Остріг на порозі 900-річчя”, тобто до 90-х років ХХ ст. [21; 33; 28; 31].

Різні аспекти Острогiани знайшли більше чи менше відображення в науковій спадщині Миколи Павловича Ковальського. Без їх використання неможливі продуктивні архівні розшуки джерел з історії його рідного краю, розкриття різних питань історії в першу чергу ранньомодерного Острога, історії книгодрукування та Академії, джерелознавчі та історіографічні узагальнення. В той же час, зведені свідчення, поклики, коментарі, характеристики, які стосувалися проблем історії Острога та Волині можна вважати своєрідним узагальненням енциклопедичного характеру, яке полегшує новим дослідникам їх працю. Повна та всебічна оцінка внеску М.П. Ковальського у вивчення острозької спадщини в історії України, як і інших напрямків діяльності вченого, може бути дана в ході та контексті подальшого вивчення історії, джерелознавства, історіографії Острога, Волині, України. Започатковані та задумані ним дослідницькі та археографічні проекти залишаються актуальними для української історичної науки, а здійснене ним – для ґрунтового вивчення, популяризації та продовження.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Лекції з джерелознавства / В. Антонович; [Ред. М. Ковальський]. – Острог; Нью-Йорк, 2003. – С. 107-232.
2. Герби́льскій Г. Слово о первопечатнике. [Рец. На кн.]: Джерела про початковий етап друкарства на Україні – Дніпропетровськ: ДДУ, 1972 / Г. Герби́льскій // Днепр вечерний. – 1973. – 9 апреля. – № 82.
3. Ковальський Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины XV – XVIII вв.: Структура источниковой базы / Н.П. Ковальський. – Днепропетровск, 1982.

4. Ковальский Н.П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник / Н.П. Ковальский // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. – С.113-137.

5. Ковальский Н.П. Вопросы изучения и использования ЛМ как важнейшего комплекса источников по социально-экономической и политической истории Украины XVI – XVIII вв. / Н.П. Ковальский // Литовская метрика: Тезисы докладов межреспубликанской научной конференции (Апрель 1988). – Вильнюс, 1988.

6. Ковальский Н.П. Документальные источники по истории Великого княжества Литовского XV – XVIII вв. в архиве Сангушек / Н.П. Ковальский // Материалы межреспубликанской научной конференции по источниковедению и историографии народов прибалтийских республик Союза ССР. Источниковедение. – Вильнюс, 1978.

7. Ковальский Н.П. Документальные коллекции Радзимицкого и Оссолинского как источники по истории Волыни XV – XVIII вв. / Н.П. Ковальский // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1978.

8. Ковальский Н.П. Документы архива Сангушко как источник по социально-экономической истории Речи Посполитой XVI – первой половины XVII в. / Н.П. Ковальский // Узловые вопросы советского славяноведения. – Ужгород, 1982.

9. Ковальский Н.П. Источники о деятельности на Украине книгопечатника Ивана Федорова в 70 – 80-х гг. XVI в. (История публикаций) / Н.П. Ковальский // Некоторые проблемы социально-экономического и политического развития УССР. – Днепропетровск, 1972. – Вып. 3.

10. Ковальский Н.П. Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII в. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГА-ДА / Н.П. Ковальский. – Днепропетровск, 1979.

11. Ковальский Н.П. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII века / Н.П. Ковальский. – Днепропетровск, 1978. – Ч. 3.

12. Ковальский Н.П. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII века / Н.П. Ковальский. – Днепропетровск, 1979. – Ч. 4.

13. Ковальский Н.П. Новые источники о деятельности Ивана Федорова на Украине / Н.П. Ковальский // Некоторые проблемы социально-экономического развития Украинской ССР. – Днепропетровск, 1970.

14. Ковальский Н.П. Острог как политико-административный, экономический и культурный центр XVI в. / Н.П. Ковальский // Фёдоровские чтения, 1981. – М., 1985.

15. Ковальский Н.П. Острожский инвентарь 1654 г. / Н.П. Ковальский // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI – XX вв. – Днепропетровск, 1990.

16. Ковальский Н.П. Новые сведения о пребывании Ивана Федорова в Дермани / Н.П. Ковальский, В.Б. Атаманенко // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI – XX вв. – Днепропетровск, 1990.

17. Ковальский Н.П. Анализ архивных источников по истории Украины XVI – XVII вв. / Н.П. Ковальский, Ю.А. Мыщук. – Днепропетровск, 1984.

18. Ковальський М. Етюди з історії Острога: Нариси / Н.П. Ковальський. – Острог, 1998.

19. Ковальський М. П. Документальна джерельна база з історії міста Острога XV – XIX ст. (Проблеми евристики та типології) / Н.П. Ковальський // V Всеукраїнська конференція “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України”. – К.; Кам’янець-Подільський, 1991.

20. Ковальський М. Хроніка Острозької парафії / М.П. Ковальський, О. Андрійчук // Wołanie z Wołynia = Волянна з Волині. – 1998. – Ч.1(20).

21. Ковальський М.П. “Листи про князів Острозьких” Михайла Олександровича Максимовича / М.П. Ковальський // Матеріали I – III науково-краєзнавчих конференцій “Остріг на порозі 900-річчя” (1990-1992 рр.). – Сокаль, 1992. – Ч.1.

22. Ковальський М.П. Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х на поч. 80-х рр. XVI ст.) / М.П. Ковальський. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1972.

23. Ковальський М.П. До історії Острозької друкарні (кінець XVI – початок XVII ст.) / М.П. Ковальський // Тези доповідей другої наукової конференції Криворізького загальнонаукового факультету. – Кривий Ріг, 1965.

24. Ковальський М.П. Документальні джерела з історії м. Острога і Острожчини, виявлені в Головному архіві давніх актів (АГАД) у Варшаві / М.П. Ковальський // Документальні письмові джерела з історії Острога // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”. – Острог, 1993.

25. Ковальський М.П. Документальні письмові джерела з історії Острога / М.П. Ковальський // Матеріали I – III науково-краєзнавчих конференцій “Остріг на порозі 900-річчя” (1990-1992 рр.). – Сокаль, 1992. – Ч.1.

26. Ковальський М.П. Документи родинного фонду Сангушків Краківського державного воєводського архіву як джерела з

соціально-економічної історії України XVI – XVIII ст. / М.П. Ковальський // Архіви України. – 1983. – №3.

27. Ковальський М.П. Львівські братства. Діяльність Івана Федорова. Зв'язки Львова з Росією в XVI – першій половині XVII ст. / М.П. Ковальський // Історія Львова: короткий нарис. – Львів, 1956.

28. Ковальський М.П. Острогіана Івана Франка (Остріг та його письмові історичні пам'ятки XV – XVII ст. у творчій спадщині великого Каменяра) / М.П. Ковальський // Матеріали VI науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”. – Остріг, 1995.

29. Ковальський М.П. Острозька “Азбука” – невідома книга Івана Федорова / М.П. Ковальський // Пам'ятники України. – 1970. – №1.

30. Ковальський М.П. Початок острозької хроніки / М.П. Ковальський // Wołanie z Wołupia = Воляння з Волині. – 1997. – Ч. 7(19).

31. Ковальський М.П. Проблеми історії Острога в історіографії XVII – початку XX ст. / М.П. Ковальський // Наукові записки (Острозька Академія). – Острог, 1997. – Т.1.

32. Ковальський М.П. Унікальне документальне джерело з історії Острога середини XIX ст. – “Опис міста” 1843 р. / М.П. Ковальський // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 1999. – Вип. 9.

33. Ковальський М.П. Яким Перлштейн – дослідник Острога і Волині / М.П. Ковальський // Матеріали V науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”. – Острог, 1994.

34. Ковальський М.П. Варшавський часопис “Воскресное чтение” (1924 – 1939 рр.) про минуле й тогочасне м. Острога і Волині / М.П. Ковальський, І.М. Ковальська, Т.М. Ковальська // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”. – Острог, 1993.

35. Немировский Е.Л. Иван Федоров (около 1510 – 1583) / Е.Л. Немировский. – М., 1985.

36. Острозька Академія XVI-XVII ст.: Енциклопедичне видання. – Острог, 1997.

37. Острозька давнина. – Львів, 1995. – Т.1.

38. Острозькі просвітники XIX-XX ст. – Острог, 2000.